

Нінель Клименко,
доцентка кафедри історичної
та громадянської освіти Інституту
післядипломної освіти Київського
університету імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: n.klymenko@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Олександр Трухан,
доцент кафедри історичної
та громадянської освіти Інституту
післядипломної освіти Київського
університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.trukhan@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6484-0955>

Ninel Klymenko,
Associate Professor of the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Hrinchenko University of Kyiv,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Oleksandr Trukhan .
Associate Professor of the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Hrinchenko Kyiv University,
PhD in Pedagogy,
Kyiv, Ukraine

УДК 82-6.09-051 [Лотоцький+Грінченко]
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.113

Олександр Лотоцький і Борис Грінченко: до історії співпраці щодо публікації україномовної книжкової продукції (1900–1908)¹

У статті проаналізовано співпрацю відомого письменника, публіциста, видавця Олександра Лотоцького і родини українських письменників Бориса та Марії Грінченків. Дослідження листування О. Лотоцького до Б. Грінченка дало можливість встановити, що активна співпраця діячів продовжувалась і після 1900 р., коли О. Лотоцький переїжджає з Києва до Петербурга. Відзначено, що крім співпраці у літературній та видавничій сферах упродовж 1900–1908 рр. відносини обох культурних діячів були творчими, дружніми та базувалися на основі взаємодопомоги.

Ключові слова: О. Лотоцький, Грінченки, Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг, цензура, книжкова продукція, рукопис, гонорар.

Oleksandr Lototsky and Borys Hrinchenko: concerning cooperation on the publication of Ukrainian-language books (1900–1908)

The relations and cooperation of the famous Ukrainian scientist, writer, publicist, publisher Oleksandr Lototskyi and the family of the Ukrainian writers — Borys and Maria Grinchenko are analyzed in the article. The publishing peculiarities of the Ukrainian-language books in the early twentieth century through the prism of the activity of Oleksandr Lototskyi — secretary of the “Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books” (St. Petersburg) are highlighted in the article. The epistolary heritage of Oleksandr Lototskyi’s located in the fund of the III Institute of Manuscripts of V.I. Vernadsky National Library of Ukraine was used by authors.

¹ Стаття є продовженням видрукованого у № 11 за 2020 р. «Київських історичних студій» матеріалу про співпрацю О. Лотоцького та Б. Грінченка на культурницькій ниві.

The principles of historicism, scientific objectivity and systematics, as well as problem-chronological, comparative-historical and descriptive methods are used in writing the article. A study of Oleksandr Lototsky's correspondence with Borys Grinchenko enables to find out that they had been actively cooperated even after 1900 when Oleksandr Lototskyi moved from Kyiv to St. Petersburg. Archival materials are published for the first time, revealing little-known details of Oleksandr Lototskyi's persistent and painstaking work on the promotion of Borys Grinchenko's Ukrainian-language manuscripts through censorship authorities. Such cooperation consisted of mutual discussion and editing of the manuscripts of Borys and Maria Grinchenko, which were to be published under such brands as "Vik" and "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books". In particular, Oleksandr Lototskyi discussed with B. Grinchenko the issues of his Maria Grinchenko's membership in the "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books", cooperation with the "Ukrainian Vestnik" magazine, as well as the terms of payment for their stories. Information about important historical events are involved in the scientific review, some facts from the history of book publishing development in Ukraine are specified, cultural and publishing networks of Ukrainian figures are defined. Important information has been found that opens up new perspectives for further in-depth study of their lives. It has been revealed that behind the cooperation in the field of literary and publishing during 1900–1908 the relations of both cultural leaders were creative, attentive, friendly and based on mutual assistance.

Key words: *Oleksandr Lototskyi, Grinchenko's family, "Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books", censorship, book production, manuscript, fee.*

Початок ХХ ст. ознаменувався значним піднесенням громадського руху в Україні, визначну роль в якому відігравала інтелігенція. Серед провідних діячів цього періоду помітне місце належить письменнику, публіцисту Олександрові Лотоцькому (1870–1939) і письменнику й педагогу Борисові Грінченку (1863–1910), які спільно працювали щодо створення та ширення української літератури. Книговидавнича справа завжди була складником національно-культурного розвитку будь-якої держави й суспільства, відігравала важливу роль у формуванні національної ідентичності та самосвідомості громадянства. Тому тема боротьби української інтелігенції за поширення рідного слова через друковану продукцію на сьогодні є актуальною.

У вітчизняній історіографії з'явилася досить велика кількість наукових публікацій, чиї автори досліджують і аналізують багатогранну й різноманітну творчу спадщину як Олександра Лотоцького, так і Бориса Грінченка. Водночас публікацій, безпосередньо присвячених їхній співпраці на культурницькій ниві у зазначений період, наразі немає.

Метою статті є висвітлення взаємовідносин та обставин співпраці письменників щодо створення української продукції в умовах цензурного режиму Російській імперії впродовж 1900–1908 рр.

Восени 1900 р. Олександр Лотоцький переїхав до Петербурга, де мешкав і працював 17 років. Його переїзд до столиці Російської імперії був не випадковим, адже О. Лотоцький мав посаду в київському відділі Державного контролю. Головною метою зміни місця проживання був намір використати можливість столиці для розгортання української видавничої справи як бази майбутнього розвитку українства. Треба було

комусь на місці пильнувати й прощтовхувати українські публікації через голчане вухо суворой цензури. Як справедливо зазначив З. Пеленський, «Цей невдячний труд взяв на себе саме Лотоцький» (Пеленський З., 1983. С. 90). Тобто він став основним архітектором запланованих акцій.

У своїх спогадах Олександр Гнатович згадував: «Ніколи нам з дружиною не думалося, що доведеться на довгий час оселитися поза Україною, але обставини склалися так, що року 1900-го переїхали ми до Петербургу..., одержав я запрошення перейти на службу до столиці. Конче був потрібний свій "штотвач", що мав би завдання посувати справи цензурні, присвячуючи сьому досить уваги і часу» (Лотоцький О., 1983. С. 5). Зберігаючи старі зв'язки й створюючи нові, Олександр Гнатович використовував їх для того, щоб обходити цензурні перепони для публікації творів Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Агатангела Кримського й інших авторів. У Петербурзі Лотоцький не лише зробив успішну кар'єру в Державному контролі, ставши заступником генерал-контролера, а й отримав ширші можливості для літературно-публіцистичної діяльності, розпочатої ним у Києві.

Українські рукописи проходили довгий шлях, аби з'явитися на світ Божий (місцева цензура, Петербурзький цензурний комітет, Головне управління у справах друку), тому вони подавались одразу до Петербурзького цензурного комітету, аби оминати бодай ще одну перешкоду. Враховуючи ще й те, що рукописи залежувались чималий час в цензурі, українські автори, дізнавшись, що Олександр Гнатович взяв на себе таку відповідальність, як «ходіння по муках», звертались до нього й надсилали свої рукописи, щоб він «подав..., подбав...» тощо. Таким чином у Олександра Лотоцького постала така собі канцелярія у справах цензурних. У своїх спогадах

він писав: «Односячи до цензури, я записував дату та число, яким зареєстровано рукопис у цензурі, та все доглядав за тим рукописом аж поки не вирішилася його доля, тоді я ставив у своєму реєстрі дати закінчення — дозволу чи заборони» (Лотоцький О., 1983. С. 5).

Усю процедуру проходження українських рукописів через цензуру споглядаємо у спогадах О. Лотоцького «Сторінки минулого». Саме із цих мемуарів можна простежити наполегливу й копітку працю Олександра Гнатовича, який тричі на тиждень після роботи відвідував або цензурний комітет, або Головне управління у справах друку. Саме там, де його присутність вже сприймали природно, тобто таку, як годиться, Лотоцький особисто спілкувався з різними цензорами відповідно до поданих рукописів. З одними цензорами він домовлявся, аргументуючи свою позицію, деяким надокучав, а за інших навіть виконував їхню роботу. Як-от, навіть за одного лінивого цензора, що довірливо ставився до Олександра Лотоцького, писав доповідь в Головне управління у справах друку. Бувало й таке, що О. Лотоцький оскаржував рішення цензурного комітету і подавав скаргу до Головного управління. Проте митарство рукописів не припинялося й після того, як був даний так званий «білет» на друкування книги. Друкарня переслала 12 примірників книг цензору, який звіряв її зміст з рукописом. Різні ситуації та й неприємності судилося пережити Лотоцькому, коли автори вписували тексти, не прочитані цензором, а книгу вже було видрукувано.

Перебуваючи у Петербурзі, О. Лотоцький підтримував тісні стосунки з Б. Грінченком, що не припинялися з 1894 р. (Клименко Н., 2020) не лише листуванням, а й особистими зустрічами (перебування Бориса Грінченка й Насті Грінченко у Петербурзі). Перед від'їздом до північної столиці Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу: «Сими днями перехожу на службу в Петербург і виїжджаю з Києва». Тут же він зазначає свою нову адресу для подальших контактів та співпраці (Василевський острів, 4 линия, д. 17)².

О. Лотоцький вболівав за видавництво «Вік», увесь час був неначе його офіційним репрезентантом перед центральними цензурними властями в Петербурзі та постійно вдавався до інтервенцій у різних українських справах, здебільшого в друкарсько-видавничих. Поліція була свідомо цього й подавала на нього начальству різні доноси, проте О. Лотоцький так уміло створював образ своєї легальної поведінки, що безпосередньо його не чіпали.

Листи О. Лотоцького з Петербурга до Б. Грінченка засвідчують активне співробітництво щодо видання праць останнього у видавництві «Вік». У них спільно обговорювалася літературна продукція як Бориса, так і Марії Грінченків щодо відбору, змісту, форми та коректи текстів. Продовжуючи тісні стосунки і співпрацю з видавництвом «Вік», Олександр Гнатович деякі твори Бориса Дмитровича рекомендував друкувати саме у Києві. З цього приводу О. Лотоцький повідомляє Б. Грінченку: «“Вік” друкуватиметься у Києві, там вже і відберуть, які окремі оповідання з “Віку” передрукувати. Звичайно, се будуть ті, які придатні для короткого читання своїм змістом і яких нема зараз у продажі. З Ваших, наприклад, я думав би було б дуже добре “Без хліба”, “Сестриця Галя”. Вони вже розпродані. У Київ написав, аби вислали Вам коректу»³.

У 1902 р. було перевидано 1 том і видано 2 томи прози «Віку». З радістю О. Лотоцький інформує Б. Грінченка про успіхи видавництва, за яке він уболівав, й анонсує, що «...дозволено цензурою 3 том “Віку”, теж без найменших вечерків. У сей том увійшла решта прозаїків, починаючи з Вас. З Ваших творів увійшли: “Сестриця Галя”, “Без хліба”, “Непокірний”, “Байда”. Біографії значно поширені порівняно з першим виданням»⁴.

У 1898–1917 рр. видавничу діяльність у Петербурзі провадило «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг» (далі — «Товариство»), очолене Данилом Мордовцем. Як писав у 1918 р. О. Лотоцький, «двадцять літ тому на північному петербурзькому болоті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося “Благодійне товариство...” Два десятки літ світив він, то розгоряючись в сприятливу годину, то пригасаючи, коли темні болотяні гази придушували його» (цит. за: Білоусенко О., 1918. С. 489). «Товариство» мало видавати схвалені цензурою дешеві та доступні за викладом і мовою книги як релігійно-морального змісту, так і за всіма галузями сільськогосподарських і промислових знань, а також белетристику⁵.

Майже одразу по приїзді до Петербурга О. Лотоцький активно включився у діяльність «Товариства», став його секретарем. Сергій Єфремов, підкреслюючи ефективність роботи О. Лотоцького, наголошував: «неустанними заходами й енергією головно П. Стебницького та О. Лотоцького вибилося («Товариство». — Авт.) на значну культурну установу» (С. Єфремов, 1926. С. 23). І дійсно, разом із П. Стебницьким О. Лотоцький докладав значних зусиль щодо розвитку «Товариства», для дозволу українських видань у Києві, Одесі, Чернігові тощо.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Спр. 38611. Арк. 1.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 1–2.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38607. Арк. 1.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. Арк. 3.

Високо оцінюючи літературну творчість Б. Грінченка і М. Грінченко (М. Загірньої), О. Лотоцький намагається долучити їх до «Товариства». Того ж 1900 р. він пише до Чернігова: «Я просив би Вас і Марію Миколаївну, знаючи, що Вам дорогі інтереси “Общества”, не зрідкається першої своєї обіцянки щодо допомоги “Обществу” і дати йому перше право на видання ваших рукописів — перед усіма іншими видавцями. ...Я сподіваюсь, що ви приймете сю пропозицію, бо з морального і матеріального боку вона відповідає вашим інтересам»⁶. Водночас він передає 20 руб. на пересилку рукописів до «Товариства». За дослідженням І. Демуз, «Товариство» видрукувало з 1902 до 1905 рр. три книги Б. Грінченка («Оповідання про Євгена Гребінку», «Оповідання про Івана Котляревського», «Хто робить, той і має: Оповідання про Джемса Гарфільда») і п'ять Марії Загірньої («Мудрий учитель: оповідання про Сократа»; «Як вигадано машиною їздити»; «Добра порада: оповідання про ліки від скаженої хвороби»; «Оборонець покривджених: оповідання про Лінкольна»); «Під землею: оповідання про шахти») (Демуз І., 2016. С. 19).

Видавництво української книги стикалося зі значними перепонами. Як-от, кожна українська книга мала пройти, як зазначалося вище, такі кола «чистилища», як руки місцевих цензорів, Петербурзький цензурний комітет та Головне управління у справах друку. Найлегше проходила книга белетристичного змісту, тому автори йшли на хитрість і приєднували белетристичні частини на початок і в кінець. Підтвердженням такого маневру свідчить лист Олександра Гнатовича до Бориса Дмитровича з приводу видання його рукопису, де зазначено: «”Вашингтона” необхідно на половину скоротити, щоб “Общество” видало, крім того, треба їй надати з цензурних причин на початку белетристичну форму та як-небудь белетристично назвати її, бо інакше пропаде в цензурі. Я певен, що Ви не розгніваєтесь на ті вимагання...»⁷

Проте, коли цей хитрий маневр було розгадано, прийшлося знайти інший — засипати цензуру українськими рукописами. Зусиллями О. Лотоцького й інших співробітників «Товариства» до цензури було направлено чимало українських рукописів різного спрямування. Про реакцію цензорів Олександр Лотоцький повідомляє Борису Грінченку: «У цензурі зараз навал українських рукописів і цензори лютують на “хахлов” и “хахляцкую” літературу...»⁸ А лютували вони тому, що мали не лише написати резолюцію, як для всіх інших книжок, але й обов'язково оформити «доповідь», яка розглядалася в цензур-

ному комітеті й звітти пересилалася до Головного управління у справах друку. Тому на виході зазвичай до друку доходила лише третина всього матеріалу.

Попри те, що О. Лотоцький перебував під постійним наглядом охоранки, він наполегливо і методично боровся за україномовні рукописи. Олександр Гнатович особисто розмовляв з кожним цензором, надокучав, доводив, просив і навіть вимагав. Він ходив до цензурного комітету систематично й виключно у мундирі Державного контролю, використовуючи свій службовий статус. З цього приводу він згадував: «Щоб говорити з ним, так би мовити, на рівній нозі, а не як з вулиці, мусів я носити уніформу — навіть з погонами воєнного образця, отже розмовляли ми як урядовець з урядовцем, що мають ті самі цілі та дишуть тим самим духом...» (Лотоцький О., 1933. С. 231).

Слід зазначити, що тематика видань, які «Товариство» випускало під своїм брендом, була прописана у статуті. Цією програмою видавництво прагнуло задовольнити усі запити, які надходили до Правління, і видрукувати брошури з тих тем, що були вкрай потрібні. «Товариство» намагалось охоплювати найширші інтереси українців, але не виходити за межі статуту. Основні тематичні групи та їх змістове наповнення були такими: природознавство, географія, історія і біографія, історія літератури, право, економіка, медицина і гігієна, ветеринарія.

Відповідно до статуту члени «Товариства» поділялися на дійсних, членів-співробітників і почесних. Від матеріальних внесків звільнялися лише члени-співробітники, оскільки працювали на благо видавництва. Щодо родини Грінченків як дійсних членів-співробітників у «Товаристві» про це свідчить лист О. Лотоцького до Б. Грінченка, де з'ясовуються деякі процесуальні дії: «Ви згоджуєтесь, аби записати Вас та Марію Миколаївну членами-співробітниками до Товариства і разом пишете, що членська вкладка Марії Миколаївни пришлеться; тут просто непорозуміння, члени-співробітники вкладок не дають, то Марії Миколаївні не треба турбуватися»⁹.

«Товариством», відповідно до статуту, здійснювалося детальне рецензування і обговорення авторських матеріалів, як тільки рукописи надходили на розгляд до видавництва. Такий алгоритм роботи детально описаний у рукописних протоколах засідань Правління товариства¹⁰. Для вивчення кожного рукопису призначалося зазвичай два (інколи — три) рецензенти, які після ознайомлення з текстом або рекомендували запропонований рукопис до друку, або повертали автору на доопрацювання, чи відмовляли в друці.

⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38610. Арк. 2.

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38587. Арк. 1–2.

⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38610. Арк. 2.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 3.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. 370. 91 арк.

Іноді члени товариства, рецензуючи рукописи, визнавали їх дуже вдалимими, проте через брак коштів на друк змушені були передавати їх іншим видавництвам (наприклад, київській «Просвіті», Харківському товариству грамотності тощо). Підтвердженням такої роботи «Товариства» є лист О. Лотоцького до Б. Грінченка щодо редагування змісту та опублікування його рукопису «Оповідання про Івана Котляревського». Олександр Гнатович рекомендує Борису Дмитровичу зробити деякі зміни у тексті, акцентує увагу на сучасних вимогах редакції: «Посилаю вам коректу “Котляревського”. Змін зроблено досить. Головним чином скорочені сторонні для основної теми уступ про театр та класичну методологію — для більшої пропорції частин оповідання. Решта — дрібниці, що залежали від способу вислову Ваших давніх писань...» Разом з тим О. Лотоцький радить автору додати кілька штрихів для «більш рельєфного роз’яснення значення Котляревського jako родоначальника нашої літератури, — але се треба робити дуже обережно, аби не було неприємностей із цензурою, Вам як авторові потрібно зробити»¹¹.

Ймовірно, після рецензії рукопису Б. Грінченка «Оповідання про Івана Котляревського» та його опрацювання в листі Лотоцького до Грінченка від 03 серпня 1901 р. зазначається: «Коректа (друга) “Оповідання про Івана Котляревського” буде вам послана. Маю надію, що Ви не розгніваєтесь, коли в ній будуть деякі дрібні зміни проти оригіналу — щодо правопису та деяких інших дрібниць. Коли з тим не згодитесь то виправте по-своєму»¹². Також в листі від 18 травня 1902 р. О. Лотоцький просить Б. Грінченка переробити оповідання про Євгена Гребінку: «Послав “Добру пораду”, сьогодні — Євгена Гребінку. За останню будете гніватися. Знов кажу те, й що казав. Хочеться, щоб книжка була якнайкраще; а як вона написана 10 літ перед сим. То зрозуміло, що у ній можуть бути деякі дефекти. Прогляньте не злим тихим оком коректу, може з якими змінами згодитесь, а деякі переробимо по-своєму. Якби Ви не задержали коректу, то книжка побачила світ тижнів зо два»¹³.

На доопрацювання неодноразово поверталися деякі рукописи Марії Загірньої «Який був стан у Атенській державі», Б. Грінченка «Олександр Македонський»¹⁴ тощо. Так, у листі до Б. Грінченка від 27 червня 1905 р. О. Лотоцький інформує про деяку корекцію тексту рукопису М. Грінченко: «Атенську республіку вимагають поправити, а саме на сторінці 17, 49–50, 86. Власне там треба сказати ясніше, — бо там місця

провідного змісту трохи заплутано. Дуже бажано, щоб М[арія] М[иколаївна] це зробила скоріше (там роботи на годину, дві). Ця брошура зараз на часі».¹⁵ Цікавим є лист О. Лотоцького з приводу рукопису Б. Грінченка про Олександра Македонського. В ньому він радить Борису Дмитровичу ґрунтовніше його переробити, бо така книжка є вчасною: «“Великого войовника”», на жаль, треба переробити. Там здебільшого один фактичний матеріал, але факти викладені так, що мало висвітлюють основну ідею. Можна навіть пропустити деякі факти менш важні, аби не розбивалася увага читача дрібними мало характерними подіями. Антимілітаристична думка — що мав на меті автор — не проведена яскраво, та й сама постать Ол[ександра] Мак[едонського] — не зовсім ясна. Виникає враження, що він був невинною жертвою спідлілих царедворців та й годі. Се видно давня Ваша праця, що не перероблена основніше...»¹⁶

Кілька видань, які отримали схвальні рецензії у Благодійному товаристві, заборонялися вищими цензурними інстанціями: «Великий громадянин» М. Грінченко, «Як по чужих краях вибираються посли до Ради Державної» (протокол 23 вересня 1905 р.). Унаслідок цього Олександр Гнатович змушений був неодноразово знаходити різні можливості та впливових осіб для лобювання дозволу на друк. У листі до Б. Грінченка О. Лотоцький з прикрістю повідомляє: «“Великий громадянин” заборонений 17 августа 1905 р. за № 34, а “Як вигадано книжки друкувати” 31 августа за № 36. Коли заборонено брошуру про Атенську державу — не маю тут відповідей. Зараз по дорозі на Україну перебуваю у Пскові, щоб трохи перепочити після двохлітнього безвиїзного життя у славній столиці. У кінці сього місяця сподіваюсь бути у Києві, — побачимося. Бувайте здорові, мій привіт вашим».¹⁷

Велику майстерність і наполегливість треба було мати, щоб опісля всіх цензурних кіл митарства забрати рукописи назад. Бувало й так, що вони губилися. «З “Вашингтоном” і “Атенською державою” ціла біда. Двічі подавав прошення, багато раз просив особисто, та все не можуть розшукати рукопис...»¹⁸, — із сумом сповіщав Борису Дмитровичу Олександр Гнатович. Проте такі колізії відбувалися навіть і в самому «Товаристві». Прикра пригода трапилася з рукописом Б. Грінченка «Оповідання про Євгена Гребінку», про що Олександр Гнатович писав: «Гребінку взяв читати Забіла, держав більше місяця і врешті заявив, що загубив його. Прохав він мене дуже, щоб я взявся уладнати перед Вами

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38618. Арк. 3.

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38607. Арк. 2–3.

¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38600. Арк. 1.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. 370. 91 арк.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38585. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Арк. 2.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38574. Арк. 2.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 1–2.

справу. Але я зрікся, бо був дуже обурений таким відношенням до українських рукописів, та й не хотів, щоб і Ваше справедливе обурення так чи інакше перейшло на мене. Тепер новий рукопис передано Забілі, щоб він йшов до цензури і все уладнав з ним справу. Я все ж думаю, що справа з дозволом протягнеться не менш місяць»¹⁹. У той же час О. Лотоцький сповіщав Б. Грінченку: «З цензури я одержав дозволений рукопис Ваш «Оповідання про Івана Котляревського»; не викреслено нічого. Не посилаю Вам його, ждуть на Вашу відповідь, чи віддаєте Ви його нашому Товариству і на яких умовах. Зараз у цензурі є оповідання про Євгена Гребінку»²⁰. В листі також О. Лотоцький інформував Б. Грінченка про гонорар за книжку «Оповідання про Івана Котляревського» та дякував за частину книжок, подарованих «Товариству».

Олександр Гнатович цінував думку Бориса Дмитровича, адже його досвід чернігівського видавця був унікальним. У листах О. Лотоцького простежується бажання обговорити спільну працю, накреслити майбутні плани щодо видавництва вкрай важливої літератури. «Я зараз агітую за те, щоб заснувати комісію, яка б склала нам програму потрібних брошур. Після цього нам треба взятися до наших письменників, щоб мати певний матеріал до друку, але не лише випадковий як тепер. Встановити сталий гонорар. Дуже цікаво почути Вашу раду, що найпотрібніше нам видати»²¹.

Олександр Гнатович шанував творчість Бориса Дмитровича та намагався якомога більше його творів видати у «Товаристві» через обставини, що склалися, — можливість збільшення тиражу. Розуміючи, що рукопис зазвичай є в єдиному екземплярі, Лотоцький просить Грінченка про дублювання своїх творів шляхом переписування. Втім, такі ініціативи зіштовхувалися з певними труднощами. З цього приводу О. Лотоцький у листі до Б. Грінченка просить знайти у Чернігові переписувачів для тих рукописів, які ще залишилися у нього. «Коли знайдеться такий, прошу сповістити і Общество зразу вишле Вам гроші, скільки скажете. Простіть, що турбую Вас, але що ж вдієш, коли на всю столицю нема грамотних українців, а все «малороси», «говорящіє по-руски»...»²² Крім того, Лотоцький наголошував на тому, що «Товариство» оплачуватиме таку працю (50 копійок за писаний аркуш).

Аналіз листів (1901–1903) О. Лотоцького до Б. Грінченка відкриває нову грань історії українського книгодрукування. Листування висвітлює неймовірні зусилля української інтелігенції щодо

отримання дозволу на друкування українських драматичних творів. Адже найтяжче було отримати дозвіл на видання дитячої літератури та драматургії. У листах досить детально показано не тільки складність всіх процесуальних дій щодо рукописів, але й копітку, систематичну роботу О. Лотоцького стосовно лобювання творів Б. Грінченка, що призводило іноді до душевних хвилювань. Розуміючи прагнення автора швидше отримати дозвіл на його рукописи, Олександр Гнатович методично відправляв листи Борису Дмитровичу з інформацією про «читання» в цензурі його драм. Із жалем повідомляв Б. Грінченку про те, що його рукописи попалися дуже ледачому цензору, заздалегідь застерігаючи письменника, що митарства його драм не будуть швидкими. І, дійсно, близько року тривало таке «читання». У листі від 27 жовтня 1901 р. Лотоцький інформує Грінченка: «Як писав вже я Вам, — Ваше ледаче щастя, рукопис Ваш попався ледачому цензору, який буває в комітеті лише один раз на тиждень — у середу. Був я в середу, але викликати із засідання не можна було. Секретар обіцяв поговорити з ним після засідання, але, як він сам зізнався, через свою тупу голову, забував. Був я після того у цензурі разів кілька і кожен раз годували мене обіцянками, що цензор скоро верне рукопис, бо йому посилали нагадування. У сей вівторок я був там востаннє, і вже замість попереднього упрохування, зняв бучу і сказав, що йду скаржитися князеві в Головне управління і попрошу його, аби він розібрався як слід, бо терпіння мій увірвався»²³. Лише 20 листопада Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу, що «Рукопис Ваш (Драми) дозволено»²⁴, окрім драми «Арсен Яворенко», яка ще не прочитана.²⁵

Аналізуючи листування, можна дійти висновків про нелегку комунікацію О. Лотоцького із цензурою. Крім Б. Грінченка останній опікувався творами ще й інших письменників. «Крім Вас маю ще в драматичній цензурі чотири постійних клієнтів, ходжу туди немов на службу, прошу, благаю і відповідь маю щоразу найпевніші обіцянки, що у ближайший четвер (день засідання цензурного комітету) буде вирішено, а по очах бачу, що бреше бісова душа, та й мусиш ждати та й ждати від четверга до четверга»²⁶ — інформує Грінченка Лотоцький. Причому в листі Олександр Гнатович детально описує непростий шлях постійних перемовин і вимог до цензора та й гостру розмову з начальником цензурної комісії. Наслідком стало те, що цензор, як писав Лотоцький, «розглянув «Арсена» і дав своє «заключення» презусові. І тепер справа залягла в сього останнього. Говорив я з ним

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38603. Арк. 3.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38609. Арк. 1–2.

²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38599. Арк. 1–2.

²² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38608. Арк. 2.

²³ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38606. Арк. 2.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38605. Арк. 1.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38598. Арк. 3.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38593. Арк. 1.

учора, каже, що якби у драмі не було нецензурних уступів, то вона давно була б дозволена, але через деякі небезпечні місця справа затягається і треба дати її на розгляд начальника “Главного управления”, якого зараз нема в Петербурзі. На моє здивування щодо нецензурного в “Арсені” він навіть мені на пам’ять кілька інкримінованих реплік селян (з III дії про інженерів та панів). Я довго з ним і не змагався, бо це, безрезультатно»²⁷. Проте титанічні зусилля О. Лотоцького так і не допомогли «виволікти з цензурних пазорів» «Арсена Яворенка». Олександр Гнатович чотири рази мав перемовини з головою цензурної комісії та навіть сподівався, що, трохи «покалічивши» «Арсена», можна випустити його у світ. Проте 3 квітня 1903 р. цю драма заборонили. У листі до Грінченка Лотоцький детально повідомляє причину заборони: «У книжці (яку я пересилаю через Дурдуківського), означено, які саме місця непокоїли цензуру, казавши мені, що українські п’єси, — то п’єси народного репертуару, а через це цензура мусить доглядати, аби в тих п’єсах не було нічого, що б могло викликати які непевні домисли. Я старався пояснити, що іменню “Арсен” широкий, що не викличе непорозуміння, а навпаки, спричиняється до дійсного порозуміння між народом та інтелігентськими верствами, в тому числі і інтелігентськими урядовцями, але, як бачите, моя обора вийшла не до чого»²⁸.

О. Лотоцький намагався також залучити Б. Грінченка до журналу «Украинский вестник», який почав виходити у Санкт-Петербурзі із травня 1906 р. Видавався він за часів I-ї Державної думи Російської імперії, де була створена українська парламентська фракція. Метою журналу було висвітлення українського питання, зв’язків думської фракції з Україною. Ініціаторами видання були члени Петербурзької української громади. За дорученням «Українського вестника» О. Лотоцький просить Бориса Грінченка написати декілька статей в журнал про народну школу в Україні. Враховуючи педагогічний досвід Бориса Дмитровича й цінуючи його як відмінного майстра слова, Олександр Гнатович висловлює своє бачення майбутньої статті: «Ви самі собою, краще знаєте про се, що і як писати, то вказівок ніяких не відважуюсь Вам давати. Але коли б Ви захотіли прийняти до уваги мою гадку, — то мені здавалося б, що перша стаття мала бути претензійна, друга — історія справи, — третя — фактичного змісту, дійсні обставини і результати денационалізованої школи. Добре надати статтям не академічний але більш публічний характер, щоб з них сипалися гарячі іскри, — от як із обраних статтів Ваших в той самій справі у “Громадській думці”»²⁹. У той

же час він запрошує до праці й М. Грінченко, наголошуючи на гонорарі в 40 руб. за аркуш. Водночас він цікавиться думкою Б. Грінченка щодо журналу та питає поради: «Був би Вам Вдячним, коли б Ви подали свої уваги про те, чого Ви вимагаєте від дальшого “Українського Вестника”, — щодо програми і т. п. і про чи далі могли б з ласки своєї до його писати»³⁰. Проте журнал так і не побачив статті Грінченка, оскільки проіснував до вересня 1906 р. (всього вийшло 14 чисел). Про проблеми часопису Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу в листі від 23 жовтня 1906 р.: «З видавцем “Українського вестника” редакція розійшлася і він зрікся далі видавати журнал, ... поки все припиняється з тими статтями, про які я писав Вам, щоб не було часом даремної праці»³¹. У той же час відбуваються зміни у суспільно-політичному житті Російської імперії: була розпущена I Державна дума, поглиблювався спад революції 1905 р., значно посилюлися репресії, заборонялося друкування книжок. У лютому 1906 р. О. Лотоцький наголошує, що: «У Петербурзі з друкуванням книжок дуже зле. Друкарні поналякувані і не починають друкувати без цензури. “Під хвилями морськими” та “Гутенберг” друкуватимуться з часом, коли життя заспокоїться трохи і відповідатиме спокійним темам»³². З приводу заборони науково-популярних нарисів «Велика пустиня Сахара» та «Як вигадано книги друкувати чи то печатати» Б. Грінченка дотепно зауважує: «Ну, ще друкарський верстат може й страшний для цілості великодужої російської імперії, бо з нього всякі “превратные мнения” можуть виходити, але ж Сахарський пісок і каміння? Чим же вони нецензурні?»³³.

Стосунки О. Лотоцького з Б. Грінченком не обмежувалися суто видавничою справою. Олександр Гнатович, вважаючи Бориса Дмитровича товаришем, часто вирішував його родині справи. Про це свідчить перебування Анастасії Грінченко, доньки Бориса та Марії Грінченків, у Лотоцьких у Петербурзі восени 1906 р. Настя була активною учасницею соціал-демократичного робітничого руху за що перебувала в ув’язненні з грудня 1905 р. до квітня 1906 р. у Лук’янівській в’язниці, де серйозно підірвала своє здоров’я. Про непрості часи у родині Грінченків Лотоцький дізнався з листів, співчував та пропонував свою допомогу. «Я чомусь був певен, що Настя Борисівна вже пробуває “В ложі сім’ї”, аж з Вашого листа довідався, що їй загрожує подорож туди, де стоїть одиноко на голій вершині сосна. Заходилися ми тут визволяти її та Сергія:

³⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38571. Арк. 1.

³¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38572. Арк. 1–3.

³² ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 1.

³³ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 34500. Арк. 2.

якщо в'ясниться, напишу»³⁴. О. Лотоцький спілкується з впливовими особами, намагається допомогти в цій непростій справі. У своєму листі від 10 березня 1906 р. повідомляє: «Про Настю Борисівну стараюсь. Сими днями буду обідати для цього з одним впливовим чоловіком. Добре, коли б Ви докладно написали, — коли, як, що і за що, щоб знати... Чи знаєте в який саме уряд пішла справа Насті і коли? Тут одна дама ходила до Департаменту поліції. Просить, щоб М[арія] М[иколаївна] написала листа його дружині»³⁵. У наступних листах розпитує Бориса Дмитровича про деталі справи й просить, «коли б справу знову б повернули до Петербургу, прошу зразу сповістити»³⁶.

У своєму листі від 04 квітня 1906 р. Олександр Гнатович занотує: «Як справи у Настасії Борисівни? Наче б вийшов такий циркуляр, щоб випускати на волю всіх адміністративних заарештованих»³⁷. Проте після звільнення з ув'язнення Настя Грінченко, підлікувавшись, продовжила свою політичну діяльність. А восени вже перебувала у Петербурзі. Розуміючи хвилювання батьків, Олександр Гнатович повідомляє Борису Дмитровичу: «Сими днями була у нас Настася Борисівна — вона здорова»³⁸. Факт перебування доньки у родині Лотоцьких підтверджує також лист Насті до батьків з Петербурга до Києва від 04 жовтня 1906 р. «У Лотоцького була, Єкатериноградський проспект № 93, кв. 7. У нас справді масові труси і навіть облави, обшукують не один який-небудь будинок а цілий квартал, оточують військами, обшукують прямо на вулицях прохожих. Я не розумію через віщо це. Тепер усе життя затихло»³⁹. Настя окрім виконання партійних завдань намагалась знайти роботу в журналі «Украинский вестник», навіть планувала звернутися до Русових по допомогу. Проте посилення реакції, закриття часопису змусили дівчину повернутися до Києва.

³⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38578. Арк. 2.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38577. Арк. 1.

³⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38575. Арк. 1.

³⁷ Там само. Арк. 2.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38571. Арк. 2.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 36532. Арк. 3–4.

Шануючи Бориса Грінченка як видатного педагога, Олександр Лотоцький від імені Українського клубу «Громада» у Петербурзі запрошує його прочитати доклад про шкільну мову в Україні. Причому наголошував у листі так: «Коли б Ви вирішили приїхати, то велику приємність зробили б мені і моїй дружині, заїхавши до нас на час свого перебування у Петербурзі, не одмовити нам в цьому. На видатки Вашій подорожі клуб признає до 100 рублів»⁴⁰.

Однак смерть єдиної доньки Грінченків внесла корективи у ці плани. Дізнавшись про горе в родині, Лотоцький пише співчутливого листа: «З глибоким жалем довідалися ми про горе Ваше, — втрати єдиної дитини — Насті, яку я знав ще малою дівчинкою. Велике горе і нема сили допомогти йому. Але, як може для Вас неоднаково знати, що горе Ваше близько приймають до серця і поділяють друзі, що разом з Вашою болять і чужі душі, то дозволяю собі в сей прикрий час висловити Вам глибоке співчуття наше. Дай Боже перенести і сей тяжкий удар з тим твердим і непохитним духом, що проводить усе життя Ваше»⁴¹.

Отже, епістолярна спадщина О. Лотоцького є важливим джерелом дружніх взаємин й активної співпраці О. Лотоцького з Б. Грінченком, спрямованої на створення та поширення української продукції на початку ХХ ст. Зокрема, О. Лотоцький безпосередньо чи через інших осіб допомагав рукописам Б. Грінченка подолати жорсткі перепони цензурних установ, що на той час було не простою справою, яка гальмувалась через цілеспрямовану політику Російської імперії та різноманітні казуси й несподіванки. Важливою віхою у відносинах Олександра Гнатовича і Бориса Дмитровича була співпраця та залучення останнього до «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг», яке полягало у взаємному обговоренні та редагуванні рукописів письменника. Зокрема, у «Товаристві» було видано три книжки Б. Грінченка і п'ять М. Грінченко. Наведені факти свідчать про чималі зусилля О. Лотоцького щодо активізації вітчизняної книговидавничої справи та поширення української продукції впродовж 1900–1908 рр.

⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38566. Арк. 2.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 38565. Арк. 1.

ЛІТЕРАТУРА

Білоусенко О. Північний вогник. *Книгар*. 1918. № 9. С. 489–498.

Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок. Покажчик видань за 1898–1918 рр. *Книгар*. 1919. № 20. С. 1327–1329.

Демуз І. Продукція «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» з сільськогосподарської, медичної та природничої тематики (1899–1918 рр.). *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 9–30.

- Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. К.: Вид. Укр. наук. ін-ту книгознавства, 1926. 30 с.
- Клименко Н. Співпраця О. Лотоцького й Б. Грінченка щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції у 1894–1900 рр. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С. 98–105. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.14.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2.; [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава: [б. в.], 1933. 481 с.
- Пеленський З. Мемуаристика великого стилю — «Сторінки минулого» О. Лотоцького. *Лицар праці і обов'язку* / за ред. Богдана Гошовського. Торонто; Нью-Йорк: Євшан-Зілля, 1983. С. 85–93.

REFERENCES

- Bloussens, O. (1918). Pivnichnyi vohnyk. *Knyhar*, 9, 489–498 [in Ukrainian].
- Blahodiine tovarystvo vydannia zahalnokorysnykh ta deshevykh knyzhok. Pokazhchuk vydan za 1898–1918 rr. (1919). *Knyhar*, 20, 1327–1329 [in Ukrainian].
- Demuz, I. (2016). Produktsiia «Blahodiinoho tovarystva z vydannia zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» z silskohospodarskoi, medychnoi ta pryrodnychoi tematyky (1899–1918 rr.). *Pereiaslavskyi litopys*, 10, 9–30 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1926). V tisnykh ramtsiakh: Ukrainaska knyha v 1798—1916 rr. Kyiv [in Ukrainian].
- Klymenko, N. (2020). Spivpratsia O. Lototskoho i B. Grinchenka shchodo stvorennia ta poshyrennia ukrainomovnoi knyzhkovoї produktsii u 1894–1900 rr. *Kyiv Historical Studies*, 2 (11), 98–105 [in Ukrainian]. DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.14
- Lototskyi, O. (1933). *Storinky mynuloho*; R. Smal-Stotskyi (Ed.). Varshava [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Z. (1983). Memuarystyka velykoho styliu. In B. Hoshovskyi (Ed.) *Knight of Toil and Duty*, Vol. 48, pp. 85–93, Toronto; Niu-York [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.03.21.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)